

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 9, Nummer 4 / Tammoez 5756 - Juli 1996

Oplage 350 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 - Bankrekening 95.24.27.737

DE RAISON D'ÊTRE VAN DE TARGUMS

door Willem F. Smelik¹

Wie een vers letterlijk vertaalt, is een leugenaar;
wie er iets aan toevoegt, is een lasteraar.

1 De Targum

De Joods-Arameese vertalingen van Tenach hebben lang de bekendheid van Talmoed en Midrasj ontbeerd. Hoewel handschriften van deze vertalingen, die Targums worden genoemd, tot aan de Tweede Wereldoorlog werden vervaardigd en Targum Onqelos in de Rasji-uitgave van het NIK staat afgedrukt, hielden voornamelijk enkele geleerden zich met de bestudering van deze oude literatuur bezig. Alleen in Yemen speelde de Targum dezelfde prominente rol in de synagoge als ooit in de dagen van voor de Arabische veroveringen in het Oude Nabije Oosten.

Een van de redenen waarom de vertalingen in vergetelheid raakten, vormt de teloorgang van het Aramees als spreektaal in de Joodse gemeenschappen. Na de Babylonische Ballingschap veroverde het Aramees een vaste plaats in de Joodse gemeenschappen. De boeken Ezra en Nehemia werden, evenals delen van het boek Daniël, zelfs in het Aramees geschreven. In de eerste eeuwen van de algemene jaartelling nam de betekenis van het Hebreeuws als spreektaal danig af. Terwijl in het Oude Nabije Oosten het Aramees eeuwenlang de internationale taal bij uitstek was geweest, kwam het Grieks echter nadrukkelijk opzetten. In de Hellenistische steden vormde Grieks de omgangstaal. Zodoende werd het Hebreeuws geografisch en chronologisch ingeklemd tussen het Aramees (vanuit het Oos-

ten) en het Grieks (vanuit het Westen). Na de opkomst van de Islam verdrong het Arabisch het Aramees als spreektaal in het Nabije Oosten, zodat de behoefte aan een Aramese vertaling van Tenach geleidelijk verdween. Niettemin werden de vertalingen vanwege de rijkdom aan bijbeluitleg die zij bevatten overgeleverd. Middeleeuwse Joodse geleerden als Rasji en Kimchi citeren in hun bijbelcommentaren vaak uit de Targums.

Een andere reden is de neiging de Targum als een compendium van rabbijnse tradities te beschouwen. Waar parallellen tussen de Targums en de overige rabbijnse literatuur bestaan, wordt zelfs nu nog meestal aangenomen dat de Targum leentjebuur heeft gespeeld. Bij deze vaak niet expliciete vooronderstelling worden tegenwoordig de nodige vraagtekens geplaatst.

¹ Dr W.F. Smelik is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Theologische Universiteit te Kampen en neemt deel aan een onderzoeksproject over de Targums. In het najaar van 1996 zal hij voor de Stichting Judaica een korte cursus van drie avonden over de Targum verzorgen.

De Targums zijn echter om meerdere redenen zeer interessant. Juist omdat zij vertaling en commentaar in zich verenigen, werpen zij licht op de uitleg van Tenach in de eerste eeuwen van de jaartelling, op de geschiedenis van het Rabbinse Jodendom en op de Joodse achtergronden van het ``nieuwe testament". In dit artikel wil ik dan ook graag deze oude literatuur voor het voetlicht brengen.

2 De talen in Palestina ten tijde van de Tannaiten

Naar algemeen wordt aangenomen ontstonden de Aramese vertalingen van Tenach (het OT) tengevolge van de opkomst van het Aramees als spreektaal onder de Joodse bevolking van Palestina. De kennis van het Hebreeuws nam gedurende de Tweede Tempelperiode allengs af, zodat de wekelijkse Torah-lezing in de synagoge door de gelovigen niet meer gevolgd kon worden. Ofschoon tot een halve eeuw geleden er amper Aramese documenten bekend waren die deze hypothese konden ondersteunen, was deze visie al vroeg gemeengoed in de wetenschap.

De vondst van vele Aramese teksten in de omgeving van de Dode Zee droeg eindelijk materieel bewijs voor deze hypothese aan. Niettemin zijn beschouwingen over de talen in Palestina rondom het begin van onze jaartelling meestal zeer voorzichtig. Nog steeds wordt algemeen verondersteld dat Aramees de spreektaal van het grootste deel der bevolking vormde. De situatie bleek echter niet zo eenduidig te zijn.

In Qumran werden naast Aramese teksten zeer veel in het Hebreeuws gestelde geschriften gevonden. De taal van deze documenten past in de ontwikkeling van Na-Bijbels Hebreeuws tot proto-Mishnaisch Hebreeuws. Onder de indruk van deze gegevens nemen vele geleerden nu aan dat het Hebreeuws als spreektaal niet reeds verloren was gegaan.

Inscripties gevonden in Palestina en daterend uit genoemde periode zijn overwegend in het Grieks gesteld. Met name geleerden die zich intensief met inschriften en dergelijke hebben bezig gehouden voeren dit bestand aan als argument dat Grieks onder bepaalde delen van de

bevolking de positie van spreektaal had overgenomen, hetzij van het Aramees, hetzij van het Hebreeuws.

Hoe zijn deze gegevens te verenigen? In 1959 lanceerde de linguïst Ferguson de term ``diglossia", waarmee hij een specifieke vorm van tweetaligheid aanduidde. Onder vele volken bestaat er een sociologisch onderscheid in de talen, dan wel dialecten, die voor bepaalde doeleinden gebruikt worden. Vele samenlevingen kennen een onderscheid tussen twee talen, waarvan een benut wordt in een publieke en officiële context en de andere als spreektaal. Omdat Palestina werd gekenmerkt door meertaligheid, werd deze theorie spoedig op de taalvaardigheid van de Joodse bevolking toegepast. De uitkomsten hiervan zijn echter niet eensluidend. In feite zijn er meerdere combinaties van talen voorgesteld.

Het probleem bij de beoordeling van de diverse opvattingen over meertaligheid is dat zowel de chronologische als de sociologische en geografische factoren moeilijk nauwkeurig te bepalen zijn. Het is verre van uitgesloten, zelfs ronduit waarschijnlijk te noemen, dat er regionale verschillen bestaan hebben, zoals tussen Judea en Galilea, maar ook tussen Jeruzalem en het omringende gebied, om van de kuststrook nog maar te zwijgen. Sociologische factoren (sociale klasse, beroep, sexe, persoonlijke levensgeschiedenis) versterken de verschillen in taalvaardigheid. Veelomvattende generalisaties lijken dan ook niet gemaakt te kunnen worden. Niettemin is het verhelderend de volgende generalisatie als uitgangspunt te hanteren:¹

JODEN IN PALESTINA

- Judese dorpen: Hebreeuws
- Galilea: Aramees, Hebreeuws, Grieks
- Kuststeden: Grieks, Aramees, Hebreeuws
- Jeruzalem, hogere klassen: Grieks, Aramees, Hebreeuws
- Jeruzalem, lagere klassen: Aramees, Hebreeuws, Grieks

NIET-JODEN IN PALESTINA

- Overheid: Grieks en in mindere mate Latijn
- Kuststeden (Griekse kolonies): Grieks
- Elders: Aramees

3 Waarom een Aramese vertaling?

Hoe functioneerde de Targum in een meertalige omgeving? Tot voor kort werd het verdwijnen van Hebreeuws als argument voor de invoering van de Targum in de synagogale eredienst aangevoerd. Deze voorstelling van zaken is enigszins geproblematiseerd. Ofschoon het buiten kijf staat dat Aramese vertalingen ontstaan daar waar de spreektaal (Aramees) verschilt van de taal van het origineel (Hebreeuws), ligt de invoering van de Targum in de synagoge in een streek waar zowel Hebreeuws als Aramees gesproken werd niet direct voor de hand. Het is in elk geval onmogelijk een dergelijke praktijk, die plaatselijk bestaan kan hebben, te generaliseren tot *de* situatie in Palestina gedurende de eerste eeuw na Christus. Het is zelfs opgemerkt dat de kunstige toespelingen in de Targum op het Hebreeuws van het origineel zinloos zouden zijn geweest indien het origineel zelf zonder vertaling niet te verstaan was.

De Targum kan als uitleg van de Schrift van betekenis zijn geweest, ook voor diegenen die het Hebreeuws actief dan wel passief beheersten. De persoonlijke studie van de Schriften staat daarbij voorop. Misschien gold daarbij als voordeel dat deze Aramese uitleg door de taal duidelijk van het Hebreeuwse origineel onderscheiden bleef, zodat de vertaling het origineel niet verving. Voorts is het mogelijk de oorsprong van de Targum te zoeken in het schoolsysteem, waar Aramees sprekende kinderen aan de hand van een daartoe zeer geschikte letterlijke vertaling met de taal en wereld van de Bijbel vertrouwd werden gemaakt. Misschien werd de behoefte aan een Targum vooral gevoeld in een milieu dat minder door meertaligheid gekenmerkt werd.

In het vervolg zal ik mij concentreren op Onqelos en Jonathan. Deze vertalingen behoren tot de oudste die wij hebben.

4 De *Sitz im Leben* van de Targums

Het lijkt geen enkele twijfel dat de Targums intensief in de synagoge zijn gebruikt. Excerpten van Targum Onqelos, Targum Jonathan en diverse Palestijnse Targums op de Pentateuch en de Profeten in Joodse middeleeuwse gebedenboeken spreken in dit opzicht duidelijke taal. Daarbij zijn er van Targum Onqelos zogenaamde "short hand" manuscripten ontdekt in de Cambridge Genizah Collections, waarin ieder woord van Targum Onqelos (de officiële vertaling van de boeken van Mozes) is afgekort. Een dergelijk handschrift is alleen zinvol te gebruiken door iemand die de Targum al uit zijn hoofd kent en de afkortingen als een geheugensteuntje kan gebruiken. Het is zelfs niet uitgesloten dat deze handschriften bij wijze van spiekbrieftjes in de synagoge zijn benut.

Niettemin is hiermee de vraag naar de plaats van het ontstaan van de Targum niet bevredigend beantwoord. De aanwijzingen voor synagogaal gebruik van de Targums dateren uit een latere periode dan de tijd waarin hun ontstaan gewoonlijk wordt gedateerd: de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. In deze laatste periode voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de Joodse samenleving: de verwoesting van de Tweede Tempel en het neerslaan van de opstand onder Bar Kochba. De laatste gebeurtenis had verstrekkende gevolgen: Jeruzalem werd tot een heidense stad omgevormd (inclusief de afbeelding van onreine dieren op de toegangspoorten) en tot verboden gebied voor Joden verklaard. Het epicentrum van de rabbijnse religieuze leiders verschoof van Judea naar Galilea, wat waarschijnlijk gepaard ging met een verschuiving in dialect. Hebreeuws raakte als spreektaal spoedig in de vergetelheid. Dergelijke gebeurtenissen, inclusief de verandering van spreektaal, kunnen van doorslaggevende betekenis voor de positie van de Targum zijn geweest. Om deze reden mag de situatie zoals die ons vanaf het einde van de tweede eeuw na Christus tot in de Middeleeuwen bekend is niet automatisch van toepassing op de daaraan voorafgaande periode worden verklaard. Daar komt nog bij dat vele rabbijnse teksten die op de Targum betrekking hebben veeleer prescriptief ("zo hoort het") dan descriptief ("zo

is het") van aard zijn. Tenslotte zijn genoemde teksten niet uit één periode afkomstig.

Er zijn drie omgevingen waarin de Targum zou kunnen zijn ontstaan: de synagoge, de school en academie, en tenslotte de privéstudie. De betekenis van de Targum in de persoonlijke toewijding aan het geloof is uiteraard moeilijk te kwantificeren. Niettemin is het mogelijk enige opmerkingen van algemene aard te maken. De reikwijdte van de persoonlijke bestudering van de Targum moet niet overschat worden in het licht van het toch nog zeer wijdverspreide analfabetisme. Het is ons uit de rabbijnse literatuur bekend dat er gemeenten bestonden waar niemand in staat was de Targum ten beste te geven. Bovendien waren manuscripten hoogst kostbaar, zodat het ondenkbaar is dat velen zich het bezit van een Targumhandschrift konden veroorloven.

Aan de andere kant is het niet ondenkbaar dat manuscripten in bibliotheken, bijvoorbeeld in de synagogen, beschikbaar waren. Bovendien bezat de Targum op Job zoals gevonden in Qumran geen liturgische functie (evenals de latere Targums op Spreuken en Psalmen), zodat aangenomen mag worden dat zij voor het onderwijs of voor exegetische doeleinden waren bestemd. Verwijzingen naar exemplaren van een Targum in privébezit duiden op een dergelijk gebruik. Algemeen bekend zijn de twee verwijzingen naar afzonderlijke Targums op Job in de familie van R. Gamaliel de Eerste:

R. Jose zei: het gebeurde eens dat mijn vader Chalafta R. Gamaliel beRabbi [ofwel R. Gamaliel de Tweede] bezocht in Tiberias. Hij vond hem gezeten aan de tafel van Jochanan ben Nizuf met de Targum op Job in zijn hand die hij aan het lezen was.

Zijn grootvader gaf ooit opdracht een Targum op Job te laten inmettelen, vermoedelijk vanwege de als onaanvaardbaar beoordeelde inhoud. Hieruit mogen wij afleiden dat er een zekere circulatie van Targums heeft bestaan, die niet altijd de goedkeuring van de rabbijnse autoriteiten konden wegdragen. Een uitspraak toegeschreven aan R. Ammi, van de derde generatie van Amoraitische geleerden, bevestigt het belang van de Targum voor zelfstudie:

Ieder moet altijd zijn wekelijkse passages uit de Bijbel tegelijkertijd met de gemeente afsluiten, de bijbeltekst tweemaal en de Targum eenmaal.

Opvallend is de positie van de Targum in sommige uitspraken. De Targum blijkt precies op het grensvlak tussen de Geschreven en de Mondelinge Torah te vallen. Dat brengt ons tot het tweede mogelijke domein van de Targum, namelijk school en academie. In het basisonderwijs aan de Beth haSefer werd de Geschreven Torah onderwezen, terwijl in het vervolgonderwijs de Mondelinge leer aan bod kwam. De combinatie van vertaling en commentaar, die zo typerend voor de Targums is, verklaart deze plaatsbepaling. Tegelijkertijd verklaart deze positie de ambivalentie met betrekking tot op schrift gestelde Targums; wie de Targum tot de schriftelijke Torah rekende, zou geen bezwaar tegen handschriften van de Targums hebben, maar wie de Targum schaarde onder de Mondelinge Leer wel. Volgens een Talmoedische traditie vermaant R. Samuel in de vierde eeuw een leraar wegens diens gebruik van een schriftelijke Targum.² Uit deze traditie mag afgeleid worden:

1. Dat geschreven Targums in omloop waren ondanks het verzet daartegen van sommige (merendeels Palestijnse) rabbi's.
2. Dat het voorschrift de Targum in de synagoge slechts mondeling over te leveren veeleer aangeeft hoe het hoorde dan hoe het (mogelijk) was.
3. Dat de status van de Targum als deel van de Mondelinge Torah niet onomstreden was.

Uit tenminste één traditie in de Palestijnse Talmud kan inderdaad afgeleid worden dat althans daar de Targum als onderdeel van de Geschreven Torah werd beschouwd.³

Er is van verschillende kanten op gewezen dat het letterlijke karakter van Targum Onqelos en Targum Jonathan deze vertalingen uitermate geschikt maakten voor het onderwijs. Wanneer een letterlijke vertaling in samenhang met het Hebreeuws gelezen werd, vervulde zij dezelfde functie als de tweetalige papyri van Vergilius in het basisonderwijs. In het geval van de Targum op de Profeten pleit voor dit gebruik het gegeven

dat de Profeten in het onderwijs in hun geheel werden gelezen, terwijl in de synagoge slechts selecties uit de Profeten werden gereciteerd. Tenslotte wijst het gebruik dat ook minderjarigen de Targum in de synagoge mochten voordragen, in de Yemenitische synagogen gebruikelijk tot in onze eeuw, op de Targum als onderdeel van het curriculum in het basisonderwijs.

De bronnen maken tevens duidelijk dat de Targum in het Beth haMidrash een rol vervulde. Hier werd aandacht besteed aan de juiste uitleg van de Schrift. Hier ook werd hoogstwaarschijnlijk de laatste hand aan de Targum gelegd. De rabbijnen maakten zich zorgen over de interpretatie zoals zij in de verschillende Targums haar neerslag vond. Uitdrukkelijk bestreden zij bepaalde vertalingen (die we echter in enkele gevallen nog steeds aantreffen!). Uiteindelijk zouden de Babylonische geleerden een Targum op de Pentateuch, Targum Onqelos, en een op de Profeten, Targum Jonathan, sanctioneren. Deze bemoeienis van de rabbijnse geleerden met de Targums heeft haar weerslag gevonden in vele, soms uiterst beknopte parallellen met de rabbijnse exegetische literatuur en tradities. Soms zijn de parallellen van een onmiskenbaar verwijzend karakter, omdat zij een Talmoedische discussie veronderstellen, zodanig dat zij alleen voor de goede verstaander herkenbaar zijn.

Tenslotte de synagoge. Zoals eerder opgemerkt is het gebruik van de ons bekende Targums in de synagoge in de post-Talmudische periode boven alle twijfel verheven. Het lijkt mij aanneemelijk dat hetzelfde geldt voor de Amoraitische tijd. De synagoge was een wijd verspreid fenomeen aan het begin van de algemene jaartelling. Het is echter hoogst onzeker of de publieke vertaling van het Hebreeuws in het Aramees in deze periode reeds gemeengoed was geworden, zoals de algemene opinie tot op heden luidt. De redenen voor twijfel aan deze opvatting zijn:

1. De vroegste rabbijnse verwijzingen naar de liturgische functie van de Targum dateren uit de Usha-periode, toen het centrum van het Joodse religieuze bestuur zich van Jeruzalem naar Galilea had verplaatst.
2. In de Amoraitische periode werd de voordracht van de Targum niet bindend voorgeschreven.

3. Het gebruik van de Targum drong niet door in de (oudere) liturgie van publieke vastendagen.

4. Er zijn geen literaire verwijzingen naar het liturgische gebruik van de Targum die vroeger gedateerd kunnen worden dan de genoemde rabbijnse bronnen. Philo, Josephus, het NT en de Theodotus-inscriptie zwijgen over de Targum. Daarentegen worden de Schriftlezing en de homilie wel vermeld in al deze bronnen.

5. In de synagoge werd uit de Profeten een selectie van teksten gelezen, die weliswaar varieerde, maar verre van het complete corpus besloeg.

6. Onqelos en Jonathan vertonen geen duidelijke indicaties van liturgisch gebruik.⁴

7. Daarentegen vertonen deze beide Targums onmiskenbaar literaire eigenschappen.

Gevoegd bij de aanwijzingen voor het gebruik van de Targum voor privé-doeleinden en het onderwijs, is er voldoende grond aan te nemen dat de synagoge niet de *raison d'être* van de Targum vormt. Wel is het mogelijk te veronderstellen dat de *voorgeschreven* introductie van de *officiële* Targums in de liturgie van de synagoge de bedoeling had de rabbijnse uitleg van Tenach onder het volk te verspreiden.

5 Het karakter van de Targum

Direct na de vondst van het *Genesis Apocryphon* (een hervertelling van Genesis) in Qumran ontbrandde er een discussie over het genre van dit geschrift: ging het om een Targum, een Midrasj, of een hybride vorm van beide? Er ontstond een discussie over de definitie van het begrip Midrasj. De Targums onderscheiden zich van de klassieke Midrasjim in het doorlopende verhaal. Toevoegingen en vervangingen tasten de verhaalstructuur niet aan, maar behouden deze tot en met de precieze woordvolgorde. Dit in tegenstelling tot de Midrasjim waarin het verhaal door vaststaande formules en exegetische observaties wordt onderbroken. Klaarblijkelijk hebben de oorspronkelijke vertalers de bedoeling gehad de Targum te bestemmen voor gebruik in nauwe samenhang met het Hebreeuws.

Het afwijkende karakter van de Targums verbaadt iets van de functie die zij hebben ingenomen.

men in het vroege Jodendom. De Targum combineert een woordgetrouwe vertaling met verheldering en uitleg van de tekst. Beeldspraak maakt plaats voor duidelijke taal, zoals in Joel 2:25: 'Ik zal u de jaren vergoeden waarin de sprinkhaan alles opvrat, de verslinder en de kaalvreter en de knager...'. De Targum op dit vers luidt: 'Ik zal u goede jaren vergoeden voor de jaren waarin de volken, de talen, de heerschappijen en de koninkrijken u veracht hebben...'. De verschillende soorten sprinkhanen blijken te staan voor verschillende vreemde volken die Israël hebben overheerst.

Behalve naar helderheid streefden de vertalers ook naar theologisch aanvaardbare vertalingen. In enkele gevallen pasten zij de tekst aan. In Richteren 1:19 wordt beschreven hoe God na de Intocht in Kanaän nalaat alle niet-Israëlieten te verdrijven 'omdat zij over ijzeren strijdwapens beschikten'. De tegenstand was kennelijk te sterk. De vertaling voorkomt deze profane uitleg echter door een korte toevoeging: '*Nadat zij gezondigd hadden*, konden zij de bewoners van de vlakte niet verdrijven, omdat zij over ijzeren strijd-wagen beschikten'. Uiteraard kon God de vijand aan, maar Hij trok zich terug vanwege de bedreven zonden (zie Richt. 2:20-22; 3:1).

Vertalen is verraden, luidt een Italiaans spreekwoord. Reeds in de oudheid waren vertalers zich bewust van de onmogelijke opgave waar zij zich voor gesteld zagen. Het is immers nooit mogelijk volledig recht te doen aan de rijkdom van het origineel in een vertaling. Het spreekwoord kan echter ook anders opgevat worden. Sommige veranderingen in de vertaling ten opzichte van de Hebreeuwse tekst verraden de opvattingen van de vertalers. Aan Jehoeda bar Ilai wordt een uitspraak toegeschreven, die op dit inzicht wijst: 'Wie een vers letterlijk vertaalt, is een leugenaar; wie er iets aan toevoegt, is een lasteraar'.⁵ In iedere vertaling sluipen de opvattingen van de vertaler binnen, zoals Jehoeda bar Ilai zelf aangeeft in een andere, aan hem toegeschreven uitspraak. In Onqelos en Jonathan komen sommige vertalingen nadrukkelijk overeen met de toenmalige halachah. Het is duidelijk dat de rabbi's hun stempel op deze geschriften hebben gedrukt.

Noten

- 1 B. Spolsky, "Jewish Multilingualism in the First Century: An Essay in Historical Sociolinguistics," in: J.A. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Jewish Languages*. Leiden 1985, 41.
- 2 yMeg. 4,1,74d.
- 3 yNed. 4,3,38c.
- 4 Zoals introductie-formule's, het gebruik van de tweede persoon, doxologieën, de allocatie van expansies in de openings- en slotverzen van bekende *haftaroth*. Een uitzondering op deze regel vormen de zogenaamde Tosefta-Targum en delen van de Palestijnse Targum.
- 5 tMeg. 3:41; bQidd. 49a.

HET ALEF-BEET, EEN ``GOOCHEM'' ALFABET (7)¹

door Dick Broeren

De Zajin

De letterlijke betekenis van het woord *Zajin* (Z.J.N), de zevende letter van het Hebreeuwse alfabet, is 'wapen', maar er wordt ook wel een verband gelegd met het werkwoord *Zoen*, (Z.W.N) dat 'gevoed worden' betekent. Kennelijk bestaat er een relatie tussen het blijven bestaan, het gevoed worden en de bereidheid zich met wapens te verdedigen resp. te handhaven.

Een dergelijk verband vinden we ook tussen de woorden *LèCHÈM* (brood) en *miL'CHaMah* (strijd). Want de strijd om het dagelijks brood kan soms ontaarden in een bikkelarde strijd om het bestaan. (Is het misschien daarom dat de bede 'Geef ons heden ons dagelijks brood' onmiddellijk gevolgd wordt door de bede 'en vergeef ons onze schulden...?'). Als Israël uit Egypte wegtrekt dient het zich te wapenen (Ex.13:18) ondanks het feit dat God belooft hen te voeden en te onderhouden, want zegt de Talmoed: Je moet niet op wonderen vertrouwen (Pes. 64b).

In de Tora komt de Zajin voor het eerst voor in Gen 1:11 als eerste letter van het woord *ZèRA*, d.i. zaad. De uiteindelijke getalswaarde van dit woord is zeven evenals de getalswaarde van de Zajin zelf. Als we nu weten dat het getal zeven 390 maal voorkomt in Tenach en nog vele malen als verborgen getal kunnen we er gevoeglijk van uitgaan dat de zeven een kerngetal is in de Bijbel. Het is het getal van volheid, van totaliteit. Zo staat dan ook elk individu als zevende in het centrum van zes fysieke richtingen namelijk noord, zuid, oost, west, boven en onder. (Twee goed toegankelijke boeken op het gebied van getallen in de Bijbel zijn (1) *Vertellen met getallen*, C.J. Labuschagne, Boekencentrum, Zoetermeer 1992, (2) *De getallen in de Bijbel en hun verhaal*, L.A. Snijders, Ten Have, Baarn 1995).

Het bekendste voorbeeld van de volheidsfunctie van het getal zeven is natuurlijk de zevende dag, de Sjabbat. Een woord overigens dat als zelfstandig naamwoord niet in het boek Genesis voorkomt, maar pas in Exodus en wel voor het eerst in Exodus 16:23. Maar dan is er ook gelijk sprake van een *Sjabbat Kodesj*, een heilige Sjabbat voor de Eeuwige. En in Leviticus 16:31 wordt de Sjabbat van de Grote Verzoendag een *Sjabbat Sjabbaton*, d.i. een dag van volslagen rust genoemd, een dag die bij het vallen van de avond wordt besloten met de zevenvoudige(!) proclamatie 'De Eeuwige is God'.

Een bijzondere Zajin

Aan het eind van het boek der Profeten, in Mal'achi 3:22 (of 4:4) begint het eerste woord van de tekst met de nadrukkelijk groot geschreven Zajin van het woord *ZiCH'ROE*, d.i. 'gedenk'. De volledige tekst luidt: 'Gedenk de Tora van Mozes, Mijn knecht, die Ik hem bevolen heb op Horeb...'. Een tekst die in de synagoge van Zwolle boven de Heilige Ark op de muur staat geschreven, overigens zonder grote Zajin. Gedenken is in het Hebreeuws nooit alleen maar herinneren. Het werkwoord *ZaCHaR* betekent veeleer: herinner, gedenk en werk ermee. Dat is ook de waarde van de opdracht: 'Gedenk (*ZaCHoR*) de dag van de Sjabbat (de zevende dag) om die te heiligen'. Gedenken en heiligen liggen duidelijk in elkaars verlengde en vullen elkaar aan (Ex. 20:8).

¹ De vorige afleveringen zijn te vinden in Judaica-Bulletin 8.1, 8.2, 8.4, 9.1, 9.2 en 9.3.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING NAJAAR 1996

zo 1/ 9 Openstelling Tentoonstelling in Syna-
goge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle

za 7/ 9 Sjabbat Nitsavim (Deut. 29:9-30:20) -
Wajeelech (Deut. 31:1-31:30)

zo 8/ 9 * Studiedag 10 jaar Vrij Leerhuis, the-
ma: *De pluriformiteit van het Jodendom
en het vroege Christendom* (zie elders in
dit bulletin)

zo 8/ 9 * Concert Joodse Kleinkunst door het
ensemble *Balsem* bestaande uit Ingrid
Petiet, Wil Cornelissen (zang) en Janny
Bannink (piano) (zie elders in dit bulle-
tin)

za 14/ 9 Jom Alef Rosj Hasjanah - 1e dag Joods
Nieuwjaar

zo 15/ 9 Jom Beet Rosj Hasjanah - 2e dag Joods
Nieuwjaar

wo 18/ 9 Cursus Joodse Kleinkunst, 1e bijeen-
komst

do 19/ 9 Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus),
1e bijeenkomst

za 21/ 9 Sjabbat Ha'azienoe (Deut. 32:1-52) -
Sjoevah (Hos. 14:2-10; Joël 2:15-27)

zo 22/ 9 Erev Jom Kippoer - Vooravond Grote
Verzoendag

ma 23/ 9 Jom Kippoer - Grote Verzoendag

di 24/ 9 Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencur-
sus), 1e bijeenkomst

do 26/ 9 Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus),
2e bijeenkomst

za 28/ 9 1e dag Soekkot - Loofhuttenfeest

zo 29/ 9 2e dag Soekkot - Loofhuttenfeest

ma 30/ 9 De Tien Woorden (Vrij Leerhuis 2), 1e
bijeenkomst

di 1/10 Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1),
1e bijeenkomst

wo 2/10 Cursus Joodse Kleinkunst, 2e bijeen-
komst

do 3/10 Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus),
3e bijeenkomst

za 5/10 Sjemienie Atsérét - Slotfeest

zo 6/10 Simchat Tora - Vreugde der Wet

zo 6/10 Openstelling Tentoonstelling in Synago-
ge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle

ma 7/10 Cursus Targoem, 1e bijeenkomst

do 10/10 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus),

1e bijeenkomst
za 12/10 Sjabbat Bereesjiet (Gen. 1:1-6:8)

))))))))))))))))))))))

VERSLAG VAN HET SYNAGOGEPAD 1996. door Henk Albracht

Zondag 2 juni was het weer een prachtige dag voor het jaarlijkse Synagogepad van de Stichting Judaica in samenwerking met het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Een bijzondere tocht, al weer het zevende synagogepad.

Na de gebruikelijke ontvangst in de Zwolse synagoge met een kopje koffie of thee gingen we met ± 100 mensen op weg naar Friesland. In twee bussen maar met tegengestelde routes. Bus 1, waarin ik zat, vertrok keurig op tijd om 9.00 uur en zoals altijd uitgezwaaid door het echtpaar Kan. Peter van 't Riet was onze leidsman en we gingen via de A25 en de A32 langs Meppel, Steenwijk, Heerenveen en daarna via Tijnje naar Gorredijk. Onderweg vertelde Peter ons wat over de geschiedenis van de Joden in Friesland uit de brochure 'Drie eeuwen joods leven in Friesland', een uitgave van de Stichting Cultuur en Toerisme in Friesland en te verkrijgen bij de VVV's aldaar. Het is ook hier dezelfde historie. In de 18e eeuw hier en daar in de provincie komen enkele joodse gezinnen voor. In 1796 de gelijkberechtiging door de Bataafse Republiek. Daarna in de eerste helft 19e eeuw in de grote steden van het westen economische malaise en daardoor trekken de joden de mediene in. Dan zien we ook een grote groei van de joodse gemeenschap in Lemmer en Gorredijk. In de tweede helft 19e eeuw weer een teruggang door de armoede op het platteland.

In 1775 vestigde David Levi zich in Gorredijk en de naam wordt later verfrist tot Leefsma. De joodse gemeenschap in Gorredijk kocht in 1804 een stuk heide in Korte Zwaag voor een begraafplaats. In 1869 telde ze 169 leden en had een eigen sjoel. Deze synagoge bestaat niet meer, maar er is een joodse kamer in het streekmuseum 'Opsterlan', die we bezochten. Hier waren nog allerlei herinneringen aan die tijd met o.a. een schilderij waarop Izak Jozefs de Haan de voorzanger, later bekend door zijn voorzangerschap in Zaandam en zijn literaire zoon en dochter, de laatste onder de naam Carry van Bruggen. In 1941 woonden er in Gorredijk zelf nog maar 11 joden en

maar 2 hebben de Shoa overleefd. Synagoge en Tora-rollen zijn niet geschonden en na de oorlog zijn de Ark met de Tora-rollen en de biema naar de kleine sjoel in Leeuwarden overgebracht.

Na ons bezoek aan het museum gingen wij naar de joodse begraafplaats aan de Dwersfaert, wat nu een weg was geworden. Door een stuk weiland, waarop een recht van overpad bestond, konden we het 'heideveld' bereiken. Het was nu een met bomen omgeven, circa een halve meter hoger liggend veld met oude joodse grafstenen met nog goed leesbare teksten en het geheel goed onderhouden. Een eenvoudig klein maar keurig ontvangsthuis met de bekende tekst 'stof ben je en tot stof keer je terug'.

Van hier ging de reis naar Leeuwarden, parkeren in de Prinsentuin en dan lopen naar de synagoge aan de Slotmakerstraat. Een gewoon huis in een rijtje, waar we door de kamerdeur vanuit een nauwe gang zo de sjoel binnenstapten. Wat opviel was de Ark met de Tora-rollen in mooi versierde mantels, de biema en de kleine rol welke voor ons was geopend op de lessenaar. En daarnaast de ruimte waar de boeken stonden en de tafels waaraan geleert kon worden. En dat wordt daar nog gedaan met hulp van een echtpaar uit de omgeving van Amsterdam, die dan zowel in Groningen als in Leeuwarden regelmatig een weekeinde hiervoor komen. Bij ons programma heeft de reisleiding daar nog speciaal rekening mee moeten houden.

Na de uitstekende vegetarische koffietafel in de Prinsentuin kregen wij een rondleiding in Leeuwarden van de heer H. ten Hoeve, een gids die alleen al vanwege z'n pracht verhalen iedereen is aan te bevelen. We begonnen met het huis op 't Schoenmakersperk van Izak Salamons du Parc, tot op 86-jarige leeftijd nog actief in bestuurlijke functies. Toen naar de joodse school met op de muur de tekst uit Genesis 37:30 'het kind is er niet meer'. En hier is ook de klaagmuur met daarop uit het schrift de steeds groter wordende absentielijsten en daarnaast het laatste gebed van rabbijn Levison. Naast deze klaagmuur een mezoëza heel groot afgebeeld van dezelfde soort steen als de muur. Tevens is er een lamp zo opgesteld dat de schaduw van de mezoëza over de muur valt. Tenslotte is het plein waarop de mezoëza staat met blokken, van dezelfde steensoort, afgegrensd. Daarop staan de teksten van het stukje perkament in de mezoëza (Deut. 6:4-9 en 11:13-21). Een monument ter echte gedenking voor iedereen en elke keer dat men er langs komt!

Hierna kwamen we op een pleintje 'Bij de Put'. Hier kwamen een aantal straten op uit waar allerlei joodse handelaren woonden en voor sjabbat was het dan zaak nog wat handel te hebben en dus eerst even samen flink heibel maken en als er genoeg volk was

vrede sluiten en zaken doen. Vervolgens het Beth ha Midrasj gezien en voor we naar de oude synagoge gingen nog een mooi verhaal over Van Kollem en De Vroome. De eerste had een grote dure auto en laat deze met veel air aan De Vroome zien, waarop De Vrome zegt: 'maar waar is het toilet?' 'Maar waarvoor is zo'n toilet nodig?' zegt van Kollem. 'Nou waar moet je anders je kouwe kak laten?' reageert De Vrome.

Ten slotte komen we bij de oorspronkelijke Synagoge. Een groot gebouw met een fraaie gevel, nu bezit van een dansschool. Een teken van het feit dat in Leeuwarden in 1869 een joodse gemeenschap bestond van 1275 leden. In het begin van de oorlog waren het er nog 600, na de Shoa kwamen er slechts 80 terug en die konden dit bezit niet onderhouden. Het inventaris is naar Israël overgebracht en de synagoge verkocht. Het huis er achter is toen de synagoge geworden die wij eerst hebben bezocht.

Terug bij de bus gaan we gelijk op weg naar Tacoziyl, de begraafplaats van de joodse gemeenschap te Lemmer. Het eerste deel van deze grond is al in 1802 door hen aangekocht. Het ligt zeker ca. 7 km buiten Lemmer, en het oorspronkelijke stuk was zeer laag gelegen en men had dikwijls last van wateroverlast. Geldtekort maakte dat pas in 1876 hier verandering in kwam. Dit gebeurde door schenking van een hoger gelegen stuk grond direct grenzend aan de bestaande begraafplaats, door de toenmalige burgemeester van Gaasterland Jhr. van Swinderen. Onder aan de dijk vinden we de begraafplaats met een laag gedeelte, waarop 21 grafzerken goed onderhouden met Hebreeuwse tekst met soms Nederlandse tekst toegevoegd. Op het hoge gedeelte staan maar 8 grafstenen waarop geen of hoegenaamd geen Hebreeuwse tekst. Simon Jacobs (geb. 26-10-1850 en overl. 30-09-1938) was de laatste op deze begraafplaats ter aarde besteld. De begraafplaats keurig hersteld en onderhouden, wordt verzorgd door de Stichting Joodse begraafplaats Tacoziyl, opgericht in 1986. Ter nagedachtenis aan de laatste drie joden uit Lemmer, omgekomen in Auschwitz, is april 1990 een klein monument onthuld. In het Fries stond er op 'Vanuit de Lemmer getransporteerd en in Auschwitz omgebracht. Jantje Jakobs, Sara Blok, Jozef Blok. Gedenken is verlossing, vergeten is ballingschap.' Gisteren gebeurde het bij ons, 1940 -1945, morgen weer ergens anders. Met dank aan de twee vertegenwoordigers van de stichting hier aanwezig verlieten we deze gedenkplaats om regelrecht naar Zwolle te gaan. Geheel volgens plan arriveerden we om 17.30 uur bij de Zwolse synagoge, vol met indrukken van dit geslaagde zevende en weer heel bijzondere synagogepad. Met veel dank aan de organisatoren hopen we op voortzetting van deze goede traditie.

CURSUSPROGRAMMA JUDAICA 1996-1997

In het seizoen 1996-1997 organiseert de Stichting Judaica in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat weer cursussen over de joodse godsdienst, geschiedenis, taal en cultuur. De cursussen staan open voor belangstellenden, die met het Jodendom willen kennismaken of hun kennis ervan willen verdiepen. Van de cursisten wordt geen speciale vooropleiding gevraagd. Wel gaan de meeste cursussen uit van enige uren voorbereiding per cursusavond. Het programma ziet eruit als volgt:

Vrij Leerhuis 1 - Inleiding tot het Jodendom
Kennismaking met de belangrijkste aspecten van de joodse godsdienst. Tijd: 10 dinsdagavonden.

Vrij Leerhuis 2 - De Tien Woorden in de joodse traditie

Beide versies van de Tien Woorden worden vergeleken, waarna de Woorden 1, 2, 3 en 7 bestudeerd worden tegen de achtergrond van de midrasjiem. Tijd: 10 maandagavonden.

Vrij Leerhuis 3 - Het Talmoed-traktaat Pirké Avot

Over de ethische en historisch kant van het Talmoed-traktaat Pirké Avot. Tijd: 7 woensdagavonden.

Korte cursus 1: Joodse kleinkunst

Over het vooroorlogse vaderlandse cabaret waarin de liedjes, liederen en smartlappen veelal werden gezongen door joods-nederlandse kleinkunstenaars. Tijd: 3 woensdagavonden.

Korte cursus 2: De Targoem

Over de vertalingen van Hebreeuwse bijbelboeken in het Aramees in de eerste eeuwen C.J. Een beeld wordt gegeven van de toenmalige geloofsvoorstellingen. Tijd: 3 maandagavonden.

Korte cursus 3: Kabbala

Over een mystieke stroming in het Jodendom, die teruggaat via de Middeleeuwen tot de late Oudheid. Tijd: 3 woensdagavonden.

Korte cursus 4: Het Chassidisme

Over een joods-mystieke volksbeweging, ont-

staan in Polen in de 18e eeuw. Behandeld wordt de historische en religieuze achtergrond van het Chassidisme. Tijd: 3 dinsdagavonden.

Cursus 5: Marc Chagall, zoon van Jacob, zoon van Israël

Over de twaalf gebrandschilderde ramen in de synagoge van het Hadassah-ziekenhuis in Jeruzalem. Tijd: 3 woensdagavonden.

Hebreeuws 1 - Beginnerscursus

Inhoud: Hebreeuwse alfabet, de uitspraak, de woordbouw, lezen, grammatica en vertalen van eenvoudige Hebreeuwse teksten. Tijd: 20 donderdagavonden.

Hebreeuws 2 - Gevorderdencursus

Inhoud: Vervolg op de beginnerscursus. Indien gewenst kunnen nieuwe deelnemers met de docent overleggen of deze cursus aansluit bij het reeds verworven kennisniveau. Tijd: 15 dinsdagavonden.

Hebreeuws 3 en 4 - Bijhoudcursussen

Bedoeld voor hen die de verworven kennis en vaardigheid van een gevorderdencursus op peil willen houden. **Hebreeuws 3:** 10 donderdagavonden. **Hebreeuws 4:** 15 dinsdagmiddagen.

Er is een uitgebreide folder beschikbaar. Daarin vindt u: inhouden, lesmateriaal, docenten, data, prijzen. Deze folder kan worden aangevraagd bij de heer C. Verdonk, administrateur van de Stichting Judaica (038-453.92.83), of bij de heer S.P. van 't Riet, voorzitter (038-453.66.47).

TWEEDE LUSTRUM VRIJ LEERHUIS ZWOLLE STUDIEDAG EN CONCERT 8 september 1996

Op zondag 8 september wordt het Tweede Lustrum van het Vrije Leerhuis voor Talmoed en Tora in Zwolle gevierd met een studiedag over de pluriformiteit van het Jodendom en het eerste Christendom. 's Avonds worden de feestelijkheden besloten met een concert van Joods-Nederlandse kleinkunst uit de eerste helft van deze eeuw door het Zwolse ensemble *Balsem*.

In het najaar van 1986 ging het eerste Vrije Leerhuis voor Talmoed en Tora van start in Zwolle, georganiseerd door de Werkgroep Judaica onder voorzitterschap van Peter van 't Riet. Vanaf het eerste uur was Willem Zuidema als Judaica-docent aan het leerhuis verbonden. In de jaren die volgden, werd de Stichting Judaica Zwolle opgericht en groeide het aantal leerhuisgroepen in de Zwolse synagoge tot twee à drie.

Doel van het Vrije Leerhuis is mensen de gelegenheid te geven te leren over de joodse traditie. Het Vrije Leerhuis is onafhankelijk van welk kerkelijk of levensbeschouwelijk verband dan ook, en staat open voor ieder die een oprechte belangstelling voor het Jodendom heeft. Het programma bestaat meestal uit drie cursusgroepen: een inleidende cursus in het Jodendom, een inleidende cursus in de joodse bijbelexegese en een verdiepingscursus over een Talmoedisch of joods-filosofisch onderwerp.

Studiedag

Inmiddels heeft het Vrije Leerhuis in Zwolle toen jaar bestaan. Om dit te vieren organiseert de Stichting Judaica op zondag 8 september een studiedag over het thema *De pluriformiteit van het Jodendom en het eerste Christendom*. Regelmatig komt op de leerhuisavonden aan de orde dat het Jodendom geen monolithisch blok is, maar een pluriforme godsdienst en een rijk geschakeerde cultuur, waarin verschillen eerder als vruchtbaar dan als belemmerend worden ervaren. Velen herkennen vandaag de dag dat ook het Christendom ooit zo is begonnen als loot aan de veelkleurige joodse stam.

De eerste inleiding 's morgens over *De pluriformiteit van het Jodendom* wordt gehouden door mr. R.A. Levisson te Den Haag, oud-voorzitter van de Liberaal-Joodse Gemeente Den Haag en voorzitter van het stichtingsbestuur van het C.I.D.I. Daarna volgt een lezing over *De pluriformiteit van het eerste Christendom* door dr. W.H. Zuidema te Hilversum, auteur van vele publikaties over het Jodendom. Zijn lezing eindigt met de presentatie van twee nieuw verschenen boeken, die beide het belang van het Jodendom voor het juiste verstaan van het Nieuwe Testament onderstrepen: *Jezus en de*

Chassidim van zijn dagen door Gerard F. Willems en *Het evangelie uit het leerhuis van Lazarus* door Peter van 't Riet, beide uitgegeven door Ten Have te Baarn. 's Middags zijn er workshops:

1. *De school van Hillel en de school van Sjammai* door drs. Dodo van Uden te Amersfoort, docent aan de Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum.
2. *De verhouding tussen de rabbijnen en de Chassidim in de tijd van Jezus* door dr. G.F. Willems te Brugge in België, predikant Verenigde Protestantse Kerk van België.
3. *Het leerhuisdispuut van het vierde evangelie tegen de Petrus-traditie* door dr. S.P. van 't Riet te Zwolle, auteur van publikaties over het joodse karakter van de evangeliën.
4. *Joodse exegese en Christendom, Spiegel en confrontatie* door drs. D.J. van der Sluys te West-Zaan, secretaris van de Stichting COME (Communication Middle East).

De dag wordt afgesloten door dr. W.H. Zuidema met een terugblik op tien jaar Vrij Leerhuis in Zwolle.

Concert

's Avonds is er om 20.00 uur in de synagoge een concert van Joods-Nederlandse Kleinkunst door het Zwolse ensemble 'Balsem', bestaande uit Ingrid Petiet en Wil Cornelissen (zang) en Janny Bannink (piano). Op het programma staan de liedjes van weemoed en verlangen, zoals deze in de eerste helft van deze eeuw door vooral Joodse zangers werden gezongen. Een concert met een Joods/Jiddisch tintje.

Meer informatie

De Stichting Judaica heeft een folder uitgebracht over studiedag en concert. Daarin kunt u meer informatie vinden over het programma, aanvangstijden, de inschrijving, het inschrijf- en entreegeld. U kunt de folder aanvragen bij de heer J. Veldhuijzen, secretaris (tel. 038-465.10.48) of bij de heer S.P. van 't Riet, voorzitter (038-453.66.47).

Jehoeda van Zwolle